

Зміст

I. Життєпростір *versus* ідентичність

1. Вибір імені *versus* вибір шляху: назви української території між кінцем XVI — кінцем XVII століття 9
2. «Портрет» і «автопортрет» пограниччя: культурно-географічний образ «України» у XVI — на початку XVII століття 44
3. Життєпростір *versus* ідентичність руського шляхтича XVII століття (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) 63
4. «Погреб тілу моему вибираю с предки моєми»: місця поховань волинських князів 105
5. «Освоений простір», або Де заповідали ховати себе волинські шляхтичі 146
6. Внесок геральдики у творення «території з історією»: геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII століття 165
7. «Європа» в українському сприйнятті: між географією та оцінковою амбівалентністю 204

II. Територія віри

8. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) 227

9. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів (спроба «колективного портрета»)..... 249

III. Professor dixit

10. Київ під шатром Свентольдичів:
могилянський панегірик 1646 року «*Tentoria venienti*» .. 293
11. Кого топчуть коні звитяжного Корибута:
до загадки киево-могилянського панегірика
1648 року «*Maiores Wiszniewiecciorum*» 315
12. Київські професори за лаштунками Гадяцької
угоди: до історії спроби перетворення
Могилянської колегії на університет..... 342

IV. «Господарі вітчизни»

13. «*In libertate nati sumus*»: життєві стратегії
української шляхти і православних ієрархів
напередодні та в перше десятиліття
козацьких воєн (1638–1658)..... 371
14. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької
та церковної еліти Гетьманату про природу,
репрезентацію і обов'язки влади (до початку
XVIII століття) 397

Бібліографія статей 427

Показчик імен 433

Показчик географічних назв 461

**Вибір імені versus вибір шляху:
назви української території
між кінцем XVI — кінцем XVII століття**

Проводячи реальну чи уявну межу «нашої землі», люди вже тим самим, як відомо, створюють дві географічно-культурні сутності — «землю Інших» та «свій» простір. Далеко не останню роль у навантаженні смислами «свого» життєпростору відіграє усталення його назви. Адже, канонізуючись, вона за неписаною конвенцією мешканців перетворюється на священне ім'я батьківщини — успадкованої від предків землі, на якій об'єктивно існуюча даність (територія) наповнюється низкою уявних вартостей, що на цю територію проєктуються, — про спільність «крові», інтересів, історії, культурної традиції тощо. В українському випадку остаточне «погодження конвенції» припадає на кінець XIX — початок XX століття, коли нальму першості було віддано назві «Україна». Проте конкурс позицій розпочався трьома століттями раніше, що сигналізувало про зародження «національної заклопотаності» в спільноті, якій доти для позначення себе вистачало розмитого поняття *Русь* — водночас і етноніма й назви території проживання русинів у польсько-литовській державі. Власне про перший тур цього «конкурсу» — між кінцем XVI та кінцем XVII століття — і піде мова. Разом з тим нам доведеться заглянути в передісторію, бо частину конкуруючих версій було вперше озвучено набагато раніше, і то на різних культурних полюсах Європи — «грецькому» та «латинському». Відтак, зіставлення перемог/поразок тої чи тої з версій, реанімованих русинами, опосередковано покаже нам пріоритети користувачів, що

вибирали — достоту як теперішні українці — між «Сходом» та «Заходом». На завершення буде розглянуто флуктуації гіпотетично питомого утвору — поняття «Україна», якому з плином часу судилося виграти головний приз.

Стисло окреслити матеріал, що послужив підставою для моїх спостережень, важко. Адже на репліки відповідного змісту можна натрапити практично у всіх тогочасних текстах — від офіційних актів до приватних нотаток і від школярських віршів до теологічних трактатів. Тож ішлося не так про пошук, як про селекцію. За головний критерій відбору тут служило руське походження авторів, хоча для виокремлення певних нюансів довелося звертатися й до поглядів збоку — з польської чи «литовської» (а точніше, офіційної віленської) перспективи.

Що ж до інтелектуальної підтримки для цієї статті, то нею послужила передовсім піонерська пропозиція Джованні Беркофф, яка вважає, що конститууючою рисою українського культурного простору XVI–XVII століть був його «поліморфізм», себто багат шаровість, багатомовність, мінливість та піддатливість на асиміляційні впливи ззовні; цю еластичність «культурного коду», на думку Броджі Беркофф, можна пояснити як «іманентною», від киево-руських часів, схильністю до синтезування різнобіжних традицій, так і функціонально — як відповідь на загрозу дезінтеграції не вповні сформованої культурної спільноти¹. У більш часткових питаннях мої міркування переформулюватимуться з працями Франка Сисина та Сергія Плохія, які присвячені дещо пізнішим, кінця XVII — початку XVIII століття, змінам іменування українського простору².

¹ Brogi Bercoff G. *Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa Środkowo-Wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym* // *Contributi italiani al XIII congresso internazionale degli slavisti* / Ed. Alberto Alberti et al. Pisa, 2003. P. 325–387.

² Sysyn F. E. *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture* // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società* / A cura di Giovanna Siedina. Alessandria, 2004. P. 39–53; Ploky S. *The Two Russias of Teofan Prokopovych* // *Ibidem*. P. 333–366.

Rosia/Russia/Русь, Ruthenia, Roxolania

Візантійці випередили події, давши назву території, яка сама собі ще не вміла дати сукупної назви: вперше поняття *Rosia* [*Ρωσία*] на позначення «землі росів» було вжите в творі «Про церемонії» візантійського імператора Константина VII Порфирогенета (908–959)³. Утім, про «народ росів» (*Ρώς*) тут знали набагато раніше, і власне таку форму іменування, причому як самоназву, фіксують під 839 роком «Бертинські аннали», де оповідається, що з Константинополя до двору Людовика Благочестивого прибули люди, які «сказали, що вони, себто їхній народ, зветься рос» [se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant]⁴. Ще один латинський варіант іменування «росів» (*rusii*), похідний від грецького *ρωσσιοι*, вживає у середині X століття єпископ Кремони Луїдпранд: згідно з його твором «*Antapodosis*», до візантійського найманого війська входить «якийсь народ... що його греки за міцність тіла називають... русії» [gens quaedam ... quam a qualitate corporis Graeci vocant ... Rusios]⁵.

У давньоруській писемності за «землею росів», як відомо, закріпилася самоназва *Руская земля*, або *Русь*, а за її мешканцями — політоніми *русь* (як збірне поняття) та *русин* (як поняття одиничне). Такий слововжиток зберігся й після розпаду Київської держави: вже в одному з перших документів XIV століття, які на підставі мовних ознак науковці кваліфікують як староукраїнські, натрапляємо на слово *русин*⁶. Аж до середини XVI століття *Русь*, *Руська земля* та поняття *русин* (уже не як політонім, а як етнонім) і в Польському королівстві, й у Великому князівстві Литовському не знають конкуренції, звично окреслюючи колишню давньоруську територію

³ Мельникова Е. А. [Комментарий 3 к главе 9] // Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии* / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосильцева. Москва, 1991. С. 308.

⁴ Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. [Комментарий 1 к главе 9] // Там само. С. 292.

⁵ Там само. С. 295.

⁶ Присяжний лист 1352 року литовсько-руських князів на вірність польському королю Казимирові III: *Грамоти XIV ст.* / Упор. М. М. Пещак. К., 1974. С. 31.